

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

586 ⁶

Title:

Iskwasya Bhasya

Lat.

ईशावास्यभाष्यम्॥

586

ः	ः	ः	Title
ः	ः	ः	Author
ः	ः	ः	Editor
ः	ः	ः	Year, Vols.
ः	ः	ः	Publisher
586	ः	ः	Remarks

श्रीगणेशायनमः ॥ ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मस्वविनियुक्तास्तेषामकर्मशेषस्यात्मनो याथात्म्यप्र
काशकत्वात् ॥ याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविशुद्धत्वेकत्वावित्यत्र शरीरत्वसर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणक
र्मणा विरुध्यत इत्युक्त एवेषां कर्मस्वविनियोगः ॥ न चैवं लक्ष्यमाणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यमाणं सं
स्कार्यविकार्यं ॥ वा ॥ कर्तृभोक्तृबायेन कर्मशेषता स्यात् ॥ सर्वा सामुपनिषदामात्मनो याथात्म्यनिरूपि
णेनैवोपक्षय्यात् ॥ गीतानां मोक्षधर्माणां चैवं परत्वात् तस्मादात्मनो नैकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिवो ॥ शुद्धत्वं
पापविद्वत्त्वादिवोपादाय लो ॥ कबुद्धि सिद्धं कर्माणि विहितानि ॥ यो हि कर्मफलैर्नाथं दृष्टेन ब्रह्मवर्त
सादिना दृष्टेन स्वर्गादिना च दिशोति रहन करणकुंडलाघनधिकारधर्मवान् इत्यात्मानं मन्यते सोऽपि
क्रियते कर्मस्विति हि अधिकारविदो वदन्ति ॥ तस्मादेतमं त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनात्मवि
षयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयंतः शोकमोदिसंसारधर्मविच्छेत्तिसाधनमात्मैकत्वादिविरुद्धं
मुत्पादयंतीति एवमुक्ताभिधेयसंबंधप्रयोजनान्मंत्रान् संक्षेपतोक्त्वा रव्यास्यामः ॥ ईशा ईष्ट इती
तेनेशा ॥ ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य सह सर्वमीहे सर्वसंज्ञनामात्मा सन् ॥ तेन स्वेनात्मना
ईशावास्यं आह्लादनीयं किमिदं सर्वं यच्चिं ब्रह्मगत्यां पृथिव्यां रुगतत्तत्सर्वं स्वेनात्मानाहमेवेदं सर्वं
मिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं माह्लादनीयं स्वेन परमात्मना ॥ यथा च दनागर्वादेरुद
कादिसंबंधरुक्ते दादि रुदौर्गध्यंतस्वरूपनिर्द्युषणेनाह्लाद्यते स्वेन पारमार्थिनिगंधेन तद्देव

हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वमोक्तत्वादिलक्षणं जगद्देतस्य पृथिव्यां जगत्प्राप्ति
 ल्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वमेव नाम रूप कर्म रस्य विकारज्ञातपरमार्थसत्त्वात् स्वभावनया त्वत्कस्या
 त् ॥ एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषापात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसि ॥ तेन त्व
 केन त्यागेनेत्यर्थः ॥ नाहित्ये को मृतः पुत्रो भृत्यो वा आत्मसंबधित्वाया अभावादात्मानपा
 लयति अतस्त्यागेनेत्ययमेवार्थः ॥ भुंजीथाः पाळयेथाः ॥ एवमत्यक्तेषां स्त्वं मातृधुः ॥
 द्विमाकाक्षामाकाशी धनविषयी ॥ कस्य सिद्धं न स्वस्य परस्य वा धनं मां कांक्षीरित्यर्थः ॥
 त्विदित्यनर्थको निपातः ॥ अथवा मागधः कस्मात् कस्य सिद्धं भूमित्याक्षेपाद्येन कस्य सि
 द्धमस्ति यद्दुष्टं तात्मेव सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तमतः आत्मन एवेदं सर्वं आत्मैवे
 दं सर्वमतो मिथ्या विषयांगद्विमाकाक्षीरित्यर्थः ॥ एवमात्मा विदः पुत्राद्येषापात्रयसंन्यासे
 नात्मरूपनिष्ठतया त्मारिक्षितव्य एतेषां वेदाद्ये धेतारस्य वेदार्थस्यानात्मात्मात्तयात्मय
 हृणाया शक्त्येदमुपदिशति मंत्रः ॥ कुर्वन्नित्यादि कुर्वतिर्वत्तनैव न्नैव कर्मणि पृग्नि होत्रा
 दीनि किञ्जी विषेऽङ्गी विभुमिच्छेत्तं शतसंख्याका समीः संभ्रसरावतावद्विपुरुषस्य परमायु
 रुचि तंतथा प्राप्तानुवादेन यजिञ्जी विषेऽङ्गं तं वर्षाणि तत्कुर्वन्नेव कर्मणि न्येतद्विधीयते ॥ ॥

एवमेव प्रकारे त्वयि किञ्जी विषतिनेरनरमात्राभिमानिदं त एतस्मात् कुर्वतो वर्तमाना प्रकारे न्यन्यथा प्रका
 रांतरं नास्ति येन प्रकारेणाश्रुमं कर्मन लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः ॥ अतशास्त्रविहितानि क
 णि अग्निहोत्रदीनि कुर्वन्नेव किञ्जी विषेत् ॥ कर्म पुनर्नैरिदमवगम्यते पूर्वेणामंत्रे संन्यासज्ञाननिष्ठ
 तोक्ताद्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठते नि ॥ उच्यते ॥ ज्ञानकर्मणोर्विशेषो पूर्वतद्वदकं पयथोक्तं
 न स्मरसि किं ॥ इहाप्युक्तं यो हि किञ्जी विषेत्स कर्म कुर्वन्नीशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुंजीथा
 मागधः कस्य सिद्धं न मिति नङ्गी विते मरणे वा गच्छेत् कुर्वीतारख्यामियादिति पदं ततो न पुनरे
 यादिति संन्यासशासनादुभयोः कलभेदं व्यवक्ष्यते ॥ इमौ द्वौ वैवपंथानौ अनुनिष्क्रान्तौ
 भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात् संन्यासश्च तयो संन्यास एवातिरेक्ययि ॥ न्यास एवात्यरेक्य
 दितितैत्तिरीयके ॥ द्विमावथपंथानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ
 च विभाषित इत्यादि ॥ पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं न्यासेन वेदाचार्येण भगवता ॥ विभागं
 च तया दर्शयिष्यामः ॥ २ ॥ अपेदानि अविद्वन्निता थो यं मंत्रः आरभ्यते ॥ असुर्यः ॥
 परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः तेषां स्वभूता असुर्याः नाम शब्दो नर्थ
 को निपातः ॥ ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यते दृश्यंते भुज्यंते इति कमानि ॥ अथेनादर्श

नात्मकेनाज्ञानेनतमसा आरुताः आच्छादिताः तान् स्थवरीतान् प्रेत्यत्यक्ता दमं देहिमभिगच्छ
 तिप्रथमार्कर्मयथाश्रुतं ॥ ये के रात्महनः ॥ आत्मा तं ध्वंती त्यामहनः के ते यो विद्वांसः ॥ क
 ते धे आत्मनं नित्यं हि संति ॥ अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनः विस्फुरणात् विद्यमानस्या
 त्मनोयत्कार्यं फलं अज्ञातत्वादिसंवेदनादिलक्षणं न द्रुतस्येवतिरोभूतं भवतीति प्राक्त
 (अविद्वांसो ज्ञाः आत्महन उच्यते ॥ तेन हि स्वात्मन ह न न दोषेण संसरंति ॥ ३ ॥ यस्यात्म
 नोहननादविद्वांसः संसरंति तद्विपर्ययेण विद्वांस उच्यंते नात्महनः ॥ तत्कीदृशमात्मतत्त्व
 मित्युच्यते ॥ अनेकं न एतद ॥ एतदकं न ॥ कथं न च कं न स्मिन् त्वप्रयुतिस्तद्वर्जितं स
 र्वदेकरूपमित्यर्थः ॥ तच्चैकसर्वभूतेषु मनसः संकल्पादिलक्षणां ऊवीयौ जवनंतरं ॥ कथं
 विरुद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भुवं निबं निश्चलमिदं मनसो जवी यरति नैष दोषः ॥ निरुपाध्यापाधि
 मत्वोपपत्तेः ॥ तत्र निरुपाधिस्त्वेन रूपेणोच्यते ने ज देकमिति ॥ मनसो तः करणस्य संक
 ल्पादिलक्षणस्योपाधेन नुवर्तनादि ह देहस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदृक्स्थसंकल्प
 नं लक्षणमात्रा वतीत्यतो ऊवी लोके प्रसिद्धं तस्मिन् मनसि ब्रह्मलोको दीप्तं गच्छति
 प्रथमं प्राप्तुं वा त्मचैतन्यावभासो गच्छते तोमने सो जवी य इत्याह ॥ नैन देवोः धोतना

देवाश्च भुवादीनीं द्रियाणि एतत्प्रकृतमात्मतत्त्वं नापुनराभवतः ॥ तेभ्यो मनो ऊवी यो मनो व्यापारव्यवहि
 तेत्वादा भासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयी भवति ॥ यस्मा ऊवना त्मनसोपि सर्वमर्षत ॥ पूर्वमेव ग
 तीत्योमवद्यापित्वा सर्वव्यापितदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिना स्वरूपेण विक्रिय
 मेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती वविवेकिनी मूढानामेनेकमवस्थां सिद्धे देहप्र
 त्येव भासत इत्येतदाह ॥ तद्भावतो दुतं गच्छतो न्यान्मनोवागिंद्रियप्रभृती न न्यानात्मविलक्षणानये
 ति अतीत्य गच्छती व ॥ इवार्थस्वयमेव दर्शयति तिष्ठति ॥ स्वयमविक्रयमेव सदित्यर्थः ॥ तस्मिन्नात्म
 तत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मानरिश्वा ॥ मातरि अंतरिक्षे श्वयतीति वायुः सर्वप्राणभृत् क्रियात्म
 को यदा श्रयाणिकार्यकरणज्ञाताभियस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यस्मिन् सर्वसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधा
 रयितुं समानरिश्वा ॥ अपः ॥ कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्यादित्यादीनां च त्वच्छनदह
 नप्रकाशाभिबर्षादिलक्षणानि रधाति विभज्जतीत्यर्थः ॥ आरयतीति वा ॥ भीषास्मादातः पर
 ते भीषो देति सूर्य इत्यादिश्रुतिभिः सर्वाहिकार्यकरणादि नि क्रियाभिः नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सत्ये
 व भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ मंत्राणां कामितानास्तीति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराह ॥ तदात्मतत्त्वं यत्प्रकृत
 मेतत्तत्त्वलतितदेव च नैतत्तत्त्वतो नैव चलति अचलमेव स चलतीत्यर्थः ॥ किंच तदूरे वर्ष कोदिश
 नेरप्यविदुषामप्राप्यतात् ॥ दूर इह तद्वृत्तिके समीपं तमेव विदुषामात्मत्वात् ॥ न केवलं दूरे अतिकेच

इ० भा०

३

तदन्तरेभ्योऽन्तरे सर्वस्यात्मा सर्वांतरादतिश्रुतेः ॥ अस्य सर्वस्य जगतो नाम रूपक्रियात्मकस्य तदुत्तमं अपि
सर्वस्यास्य बाधतो व्यापित्वादाकाशवन्निंतरातिशयस्तद्वत्त्वात्तदन्तः प्रज्ञानघन एवेति शासनान्नि
तरंतरं ॥ यस्तु ॥ यः परिब्राह्मणमुक्त्वा सर्वणि बभूतान्येव क्तादीनि स्थावरां तान्यात्मन्येवानुपश्य
ति ॥ आत्मव्यतिरिक्तानि नृपश्यतीत्यर्थः ॥ सर्वेषु भूतेषु च तेनैव वात्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मा
न आत्मत्वेन यथास्य कार्यकारणसंघातस्यात्मा हेतुसर्वप्रत्ययसाभिभूतश्चेतयिता केवळो नि
र्गुणोऽनेनैव स्वरूपेण यक्तादीनां स्थावरां तानामहमेवात्मैतिसर्वभूतेषु वात्मानं यस्तु निर्विशि
ष्टं पश्यति ॥ सततस्तस्यादेव दशान्नो नो विदुः पूते विदुः सांख्येणानकरोतीति प्राप्तस्यैवानुवादोयं ॥
सर्वादिघृणा आत्मनो न्यदुष्टं पश्यतीति भवति ॥ आत्मानमेव सत्यं तद्विभुद्वं निरंतरं पश्यतीति
घृणा निमित्तमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विदुः गुप्ततरति ॥ ६ ॥ इममेवार्थमन्योपि मंत्रा आह ॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ॥ यस्मिन् काळे यथोक्तोक्तानि तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थदर्शनादात्मै
वाभूदासं वृतः ॥ परमार्थवस्तु विज्ञानतः ॥ तत्र तस्मिन् काळे तत्रात्मनि वाको मोहः कः शोकः ॥ शो
कश्च मोहश्च कामबीजमज्ञानतो भवति न त्वा ॥ तौ कर्तुं विभुद्वं गगनोपमं पश्यतः ॥ को मोहः क
शोक इति शोकमोहयारविद्याकार्ययोरापेक्षेपेणासंबंधप्रकाशनात्सकारणस्य संसारस्यात्यं
तमेवोळेदः प्रदर्शितो भवति ॥ ७ ॥ यो यमतीतैर्मंत्रैरुक्त आत्मा सत्त्वेन रूपेण किं लक्षणं इत्याहाय मंत्रः ॥

सपर्यगात् ॥ सयथोक्त आत्मपर्यगात् परिसमं तादगात् तवानाकाशवद्यापीत्यर्थः ॥ ॥ भुक् भुङ्ग्योति
षद्दीप्तिमानित्यर्थः ॥ अकायमशरीरोल्लिङ्गशरीरवजित इत्यर्थः ॥ अब्रणमक्षतं अस्मा विरं स्नानाय
स्मिन्निरानविद्यंत इत्यस्मा विरं ॥ अब्रणमक्षतमन्ता विरं मित्याभ्यां स्तुक्क शरीरप्रतिषेधः ॥ ॥ भुङ्ग
त्रिमं ॥ अयापविभुद्वंधमधिमादिपापवर्जितं भुक् मित्यादीनि बचोसिपुल्लिङ्गत्वेन परिणोया
नि ॥ सपर्यगादित्युपक्रम्य कविर्मनीषीत्यादिनापुल्लिङ्गत्वेनोपसंहारान् ॥ कविः ॥ क्रीतदशसर्व
दृक्कृतान्यदतो स्निद्रद्विभुतेः ॥ मनीषी मननसंज्ञिता सर्वज्ञ इति श्रुत्यर्थः ॥ परिभू सवेषां
परिउपरिभूतीति परिभूः स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येनामुपरिभूतियश्चोपरिभूतिसस्व
यमेव भवति स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः स नित्यमुक्त इति श्रुत्या भातृधृतः सर्वज्ञत्वा
त् ॥ यथा तथा भावो यथा तथा ध्ययथा भूतकर्म फलसाधनतः ॥ ॥ अर्थात्कर्तृव्यपादाध्यातृ
व्यदधातु विहितत्वात् ॥ यथानरूपं व्यभक्त इत्यर्थः ॥ शाश्वती भ्यो नित्याभ्याः समाभ्याः स
वत्सरेभ्यः प्रत्ययपतिभ्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अत्राघेणमंत्रेण सर्वेषां परित्यागेन ज्ञाननिष्ठतोक्ता
प्रथमो वेदार्थः ॥ इति शाखास्य मिदं सर्वमागच्छः कस्य सिद्धं नमिति ॥ अज्ञानातिहो विष्णुणा ज्ञान
विष्ठासंभवेन कुर्वन्नेव कर्माणि हि जीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता हि नीलो वेदार्थः ॥ अनेयोश्च
विभागो मंत्रप्रदर्शितो बृहदारण्यके दर्शितः ॥ सो कामयत यो ज्ञाने स्यादित्यादिनाऽहस्य

कर्मिकर्मणीति जन एवास्यात्मा वाग्रात्या इत्यादिवचनादसत्त्वं कामित्वं च निश्चितमवगम्यते
 तथा च तत्त्वत्वं सत्त्वं सत्त्वं स्नेहात्मजावेनात्मस्वरूपा वस्थानं ॥ जायाद्येषणात्रयसंन्यासे
 नयात्मविदां कर्मनिष्ठा प्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठे वदंति किं प्रजया करिष्यामोय
 वां नोयमात्मानं लोक इत्यादिना ॥ ये तु ज्ञाननिष्ठाः सत्यासितस्तेनो सुयोनामत इत्यादि
 नाः विद्वन्निंदाद्वारेणोत्तमो यथात्म्यं सपर्यगादित्येतदंते मंत्रैरुपदिष्टं ते ह्यत्राधिकृतान
 कामिन इति ॥ तथा वश्वेताश्च तराणो मंत्रोपनिषदि ॥ अत्याश्रमिः पुरं पवित्री प्रोवा
 चसम्यग् धिसंघट्टमि त्यादिविभज्योक्तं ॥ ये तु कर्मनिष्ठाः कर्मकुर्वन्त एव जीवि विपस्तेभ्य
 इदमुच्यते ॥ अर्धं तम इत्यादि ॥ ॥ कथं पुनरवगम्यते न तु सर्वेषां मिति ॥ उच्यते ॥ अकामि
 नः साध्य धनभेदोपमैर्नयास्मि सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञीनतः तत्र को मोहकः शोकप
 क्तमनुपश्यत इति पदात्मैकत्वविज्ञानं तेन केचित्कर्मणा ज्ञानांतरणवाप्यमूढः समुच्चि
 वीषति ॥ इह तु समुच्चि वीषया विद्वदविद्वन्निंदा तत्र वयस्य येन समुच्चयः संभवति न्याय
 तः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते ॥ देवं विन्नं देवता ॥ दिज्ञानं कर्मसंबन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्म
 ज्ञानं विद्यया देव लोक इति पृथक् पृथक् श्रवणात् ॥ न यो हिन कर्मणो रिहैकैकानुष्ठाननि
 दा समुच्चि वीषयान निंदा परैर्वैकैकस्य पृथक् पृथक् श्रवणात् ॥ विद्यया तदा रोहंति विद्य

विद्या

यो देव लोकः न तत्र दक्षिणायंति ॥ कर्मणा पितृ लोक इति न हि शास्त्रविहितं किंचिदकुर्वन्त यतामि
 यान्मत्रा ॥ अर्धमदर्शनात्मकं तमः प्रविशंति केपे अविद्याविद्याया अन्या अविद्या कर्मत्वर्थः ॥ ता
 मविद्यामग्निहोत्रादि लक्षणमेव के कळामुयासते तस्याः संतो नुष्ठंती ॥ यमि प्रायः ततस्तस्मादेव
 कात्मका तमोस्तस्य इव बहूतरमेव तमः प्रविशंति कर्म हित्वा येन विद्यायामेव देवताज्ञानेन तः
 तत्रावंतरफलमेवैकं कर्मणोः समुच्चयकारणमाहान्यथाफलवदफलतोः संनिहितयोः रंगाणि
 तैव स्यादित्यतः ॥ अन्यत्पृथगेव विद्यया क्रियते ॥ ॥ फलमित्याहुः ॥ अन्यदाहुरविद्याया कर्म
 णा क्रियत इति तथोक्तं ॥ कर्मणा पितृ लोको विद्यया देव लोक इत्येवं श्रुमश्रुतवंतो वयंधीरा
 णांधीमतां वचनं ये आत्वा यो नो अस्मभ्यं तत्कर्मवज्ञानं च विवच्य हरे ॥ व्याख्यातवंतस्तेषाम
 यमागमः पापं पयगित इत्यर्थः ॥ ॥ यत एव ॥ विद्याया विद्याया देवताज्ञानं कर्मवत्यर्थः ॥ यस्त
 उच्यते सदैव केन पुरुषेणानुष्ठेयं वेदतरेयं वंसमुच्चयकारिण एकपुरुषार्थसंबन्धः ॥ कर्मणस्यादि
 त्युच्यते अविद्याया कर्मणा गिहोत्रादिनामत्युं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं यमत्युशब्दाभ्यां न्यु
 तीर्त्वाति कर्म्य विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मजावमश्रुते प्राप्नोति ॥ तच्च मृतमुच्यते यदे
 वतात्मगमनं अधुना व्याकृता व्याकृतोपासनयोः समुच्चि वीषया प्रत्येकं निंदोच्यते ॥ अ
 र्धं तमः प्रत्येकं विशंति ॥ ये संनृति संनृवनं संनृतिः सायस्य कार्यस्य सा संनृतिः तस्या अन्या
 संनृतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसंनृतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याका

मकर्मबीजकृतामदर्शनात्मिका मुपासते ते तदुत्पत्तिमेवांधंतमोऽदर्शनात्मकं प्रविशंति ॥ ततस्तस्मा
 दविभूयो बहुतरमिव तमः प्रविशंति ये संनृत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगन्धो रविरताः ॥ अधुना न
 योरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलज्ञेदमाह ॥ अन्यदेव ॥ एतयोर्वाङ्मूलफलसंज्ञयोस्तं
 भूतेः कार्यब्रह्मोपासनादणिमाद्ये स्वयं लक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ तथान्यदा कुरसंज्ञया
 दसं नृतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनाद्युक्तं अंधंतमः प्रविशंतीति ॥ प्रकृतिलय इति वपौ
 राणि केन च तत्र त्वेवं भुभुमधीराणां येन सति च वक्षिरे व्याकृता व्याकृतोपासनफलं व्या
 ख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ यत्तद्वदमतः समुच्चयः संनृत्यसंनृत्योपासनयोः युक्त एव एकपुरुषस्यैव
 त्वान्नेत्याह संनृतिं च विनाशं व्यस्तं दोषं नयं सह ॥ विनाशेन विनाशो धर्मो यस्य कार्य
 स्य स तेन धर्मिणा अनेदेनोच्यते ॥ विनाश इति तेन तदुपासने नानेश्वर्यमधर्मकामादि
 दोषमज्ञानं न मृत्युं तीर्त्या हि रण्यगन्धोपासने न ह्यणिमादि प्राप्तिः फलं तेनानेश्वर्यादि
 मृत्युमतीत्यासंनृत्यादव्याकृतोपासने नाम तं प्रकृतिलयलक्षणं अभ्युते ॥ संनृतिं च विना
 शं चेत्यत्रोक्तं लोपेन निदेशो दृष्टव्यः प्रकृतिलयफलश्रुत्यनुरोधात् ॥ मानुषदेववित्तसाध्यं
 फलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयां तं एतावती संसारगतिरतः पदं पूर्वाक्रमेणैवाह विना
 नतः इति सर्वात्मकाव एव सर्वेषां सत्यासत्ता न निष्ठा फलं एवं हि प्रकारः प्रवृत्तिः

५६

लक्षणो वेदार्थोत्र प्रकाशितः ॥ तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य वेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणस्य कृत्स्न
 स्य प्रकाशने प्रवर्ग्यं तं ब्राह्मणमुपयुक्तं ॥ तद्वृत्तिलक्षणस्य प्रकाशने तद्वर्धं बृहदारण्यकं
 ॥ तत्र निषेकादिश्मशानांतं कर्म कुर्वन् ॥ जिजीविषे तयो विधया सहा परब्रह्मविषये या तदुक्तं
 विद्यां चाविद्यां वयं द्वैस्तं नयं सह ॥ अविद्यामृत्युं तीर्त्वा विद्यामृत्युं तै इति संकेतमा
 गेणामृतत्वमश्रुत इति उच्यते तद्यत्काल्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मंडले पुरुषो
 यश्चायं दक्षिणे क्षन्तु पुरुष एतदुच्यते सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तं कर्म कृत्स्नयः सो त काले
 प्राप्ते ॥ सत्यात्मान आत्मनः अग्निद्वारं याचते ॥ हिरण्यमयं पात्रेण ॥ हिरण्यमिव हिरण्यम
 यं ज्योतिर्मयमित्येतन्नै न पात्रेण वा पिधानं तन्नै न सत्यस्यादि मंडले स्वरूपब्रह्मणोपि हि
 तं कदाचित् मुरवं द्वारं तत्त्वं हे पुरुष न पादुषु सत्यधर्माय तव सैत्यधर्मो यस्य मम सो हं सत्य
 धर्मा तस्मै मम ह्यमयवायथा भूतस्य धर्मस्य अनुष्ठात्रे दृष्टये तव सत्यात्मन उपलब्ध
 ये ॥ ॥ हे पुरुष न जगतः पोषणा नूपा रविः तथैक एव रूपतिगच्छतीत्येक साविः हे ए
 क सपितृ धा सर्वस्य संयमनाद्यमो हे य अरश्मीनां रसानां च स्वीरणा तस्यो हे सूर्य प्र
 जापते रपसं प्राजापत्यो हे प्रजापत्य ॥ बृहविगमय रश्मीन्वा त्समूह एकीकुरु सै हरि ॥ त

जस्मापकं ज्योतिर्यत्नेतव रूपं कल्याणममत्यंतशोभनंतत्तेतवात्मनः प्रसादात्प्रश्यामि॥ किं
 चाहं ननु त्वां च त्वमवद्यावे॥ असौ मंडलस्त्वोवाहृत्य वयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्तु
 मनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जागत्समस्तमिनिपुरुषः॥ पुरिशयनाद्वा सोहमस्मिन्नवाभि॥
 अथेदानीं मे मम रिष्यत्वोवायुः प्राणो ध्यात्मा परिच्छेदो हत्वा धिदैवतात्मानं सर्वात्मकं
 मानिकममृतं सूत्रात्मानं प्रातिपद्यतामिति वाक्यशेषं लिङ्गं चेदं ज्ञानकर्म संस्कृतमुक्ता
 मत्विति इव्यं॥ मार्गयाचनसामर्थ्यादथेदं शरीरमग्नौ कृतं नस्मात्तं न्यायात्॥ ॥ कु॥ ॥
 ॐ इति यथोपासनमो प्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्या रयं ब्रह्मानं देतोच्यते॥ हे कृतो
 संकल्यात्मकस्मरयन्ममस्मर्त्तव्यं तस्य कालोयं प्रत्युपस्थितोऽतस्मारणतावतं कालं भावि
 तैकृतमग्नेस्मरयन्मया बाल्यप्रभृति अनुष्ठितं कर्म तत्र स्मार॥ इतोऽस्मरेति पुनर्वचन
 मादरायं॥ पुनरन्येन मंत्रेण मार्गेण याचते॥ ॥ कु॥ ॥ अग्ने नैयमुपधाशोभनेन मार्गेण सु
 पथेति विशेषणं दिक्षिणमार्गं निवृत्त्यवर्जितेन शोभनेन पधानमरायेधनाय कर्मफल
 भोगायेत्यर्थः॥ अस्मान्मयोक्तधर्मफलविशिष्टान्निश्चानि सर्वाणि हे देव वयुना नि कू
 र्माणि॥ प्रज्ञानानि वा विद्वान्ज्ञानान्॥ किं वयुयोधि वियोजया विनाशाय॥ अस्मत्तेजु

यः गम ४

श्रीः

६

उराणं कुरितं वचनात्मकं एतः॥ पापंततो वयं विशुद्धास्तः इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः॥ किंतु व
 यमिदानीं तेन शकुमः परिचर्यां कर्तुं नृयिष्ठां बहुतरां ते तुभ्यं न मउक्तिं न मस्कारवचनं वि
 धेम न मस्कारेण परिचरमेत्यर्थः॥ अविद्याया मयुंतीत्यादि विद्याया मृतमश्नुते॥ विनाशानम
 युंतीतीति संभूत्या मृतमश्नुत इति श्रुत्यैकैर्विस्तंशयंकुर्वति॥ अतस्तं निहो रणार्थं संज्ञेप
 परमात्मविद्यैव कृतो न गत्यते॥ मृतत्वं च॥ ननु उक्ता परमात्मविद्यायाः कर्मणश्च वि
 रोधात्समुच्चयानुपपत्तिः॥ सत्यं विरोधस्तु नावगम्यते॥ विरोधा विरोधयोः शास्त्रप्रमा
 णत्वात् बाध्यते यथा विद्यानुष्ठानमविद्यापासनैव शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरोधा
 विरोधावपि यथा च तद्विद्यात्सर्वतृतीति शास्त्रावगतं पुनः शास्त्रेणैवा धुरे विहिं
 स्पादिति एवं विद्याविद्ययोरपि स्यात्॥ विद्याकर्मणोश्च॥ न ह्यस्मत्ते विपरीते विषयी
 अविद्याया विद्येति श्रुतेः॥ विद्यां वा विद्यां चेति वचनादविरोध इति चेत्॥ न हेतुस्वरूप
 फलविरोधात्॥ विद्याविद्ययोर्विरोधा विरोधयोर्विकल्पा संभवात्॥ अविरोध ए
 वेति चेत् स ह्यसंज्ञानुपपत्तेः॥ कर्मणा स्यात्॥ तां विद्याविद्येति चेत् विद्योत्पत्तौ तदाश्र
 येऽविद्यानुपपत्तेन स्यान्निरुद्धः प्रकाशोति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तउ
 त्तंतस्मिन्नेवाश्रये शो तो निरप्रकाशो वेत्यविद्याया उपपत्तिः॥ तापिशो म

३. ग.

७

भानं वायस्मिन्सर्वाणि नूतान्यामैवान्न दिङ्मानतः तत्र मोहाद्यसंभवकृतेः ॥
अवात्र दुषादानस्य कर्मलोप्यनुपपत्तिमवोयामास तममुत इत्यापेक्षिकमवतः ॥
शब्देन परमाख्यात एव मंत्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपदिसा
जकाचार्यणो विदुः गवत्पुत्रपादशिष्यशंकरभगवतः कृतो ईशावास्यनामोऽष्टमोऽध्यायः ॥
॥ शके १५७४ नंदनेष्टमघे शुक्लतवम्या गुरोसमानि मगमत्पुस्तं स्वार्थं परार्थं संपादय ॥
॥ रुद्रकेशवेन नाम भवरस्तुता ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

586

७